

СТАНОВЛЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ КАТЕГОРІЇ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ (КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядається становлення семантичної структури категорії ступенів порівняння прикметників у когнітивному аспекті. Автор аналізує послідовне витворення грамем позитива, компаратива і суперлатива як процес, когнітивною основою якого є симетрична збалансованість протилежностей за горизонтальною віссю (протиставлення за кількісною оцінкою об'єктів порівняння) і вертикальною віссю (протиставлення за позитивним і негативним кількісними оцінними векторами).

Ключові слова: *грамема, когнітивна граматика, компаратив, морфологічна парадигма, ступені порівняння прикметників, суперлатив.*

В статье рассматривается становление семантической структуры категории степеней сравнения прилагательных в когнитивном аспекте. Автор анализирует последовательное образование граммем позитива, компаратива, суперлатива как процесс, когнитивной основой которого является симметричная сбалансированность противоположностей по горизонтальной оси (противопоставление в соответствии с количественной оценкой объектов сравнения) и вертикальной оси (противопоставление в соответствии с позитивным и негативным количественными оценочными векторами).

Ключевые слова: *грамемма, когнитивная грамматика, компаратив, морфологическая парадигма, степени сравнения прилагательных, суперлатив.*

The establishing of the semantic structure of the adjective degrees of comparison category in the cognitive aspect is considered in the article. The author considers the consecutive formation of the positive, comparative and superlative degree grammemes as a process the cognitive basis of which is the opposites' symmetrical balance on the horizontal axis (opposition in accordance with the quantitative evaluation of the objects of comparison) and on the vertical axis (opposition in accordance with the positive and negative quantitative evaluative vectors).

Key words: *adjective degrees of comparison, grammeme, cognitive grammar, comparative, morphological paradigm, superlative.*

Когнітивізм та експланаторність як специфічні властивості лінгвістики кінця XX – початку XXI ст. визначають нові підходи до розгляду мовного матеріалу і нові цілі лінгвістичних досліджень [4, с. 145-230]. Когнітивне вивчення мови охопило різноманітний мовний матеріал, у тому числі й морфологічний. Утім у рамках когнітивної лінгвістики дослідження засобів морфологічної підсистеми мови здійснювалися переважно з дискурсивних позицій. При розгляді когнітивних структур людської свідомості через семантичну структуру речення морфологічні засоби ставали об'єктом вивчення як репрезентанти складників семантичної структури речення або як засоби, що

визначають цю структуру [2; 3; 5; 10; 11]. Дослідження морфологічних одиниць як парадигматично організованих складників морфологічної підсистеми мови, в яких зафіксована специфіка певного людського знання, значно рідше стають безпосереднім і центральним об'єктом аналізу в працях із когнітивної лінгвістики, однак важлива роль таких досліджень у розвитку теорії когнітивної лінгвістики визначається тим, що в морфологічній семантиці репрезентовано найважливіші параметри, застосовувані певним соціумом для оцінки явищ позамовної дійсності, для визначення відношень між ними. Іншими словами, актуальність вивчення морфологічної семантики в когнітивному аспекті

зумовлена тим, що морфологічні значення відбивають ті елементи когнітивної діяльності, що є базовими для параметричної сітки системної репрезентації таких категорій, як процес, річ, ознака, кількість.

Оцінюючи загалом важливість когнітивних досліджень морфологічної семантики, зауважимо, що їхніми результатами є інформація структурно-статичного змісту. Втім когнітивна лінгвістика як наукова галузь, що розглядає функціонування мови як різновид пізнавальної діяльності, вже за своїм визначенням передбачає пошук інформації, яка репрезентує динаміку процесу пізнання. Тому, на нашу думку, перспективним для дослідження процесів формування знань у свідомості людини через мовні явища стане розгляд семантичної структури морфологічних категорій в діахронічному аспекті.

Для когнітивного дослідження морфологічних категорій інтерес становитимуть передусім категорії, що відбивають факти позамовної дійсності (категорії відбивального типу, за визначенням О.В. Бондарка, відбивально-зорієнтовані, за О.С. Кубряковою, або семантико-когнітивні категорії типу, за визначенням М.О. Шелякіна), оскільки вивчення саме цих мовних явищ дозволить виявити специфіку усвідомлення відповідних фактів позамовної дійсності. У морфологічній системі української мови до таких категорій належать субстантивні категорії відмінка і числа, ад'єктивна категорія ступенів порівняння, дієслівні категорії виду, стану, способу, часу, особи. Оскільки обсяг статті не дозволяє охопити всі названі категорії, розглянемо, які когнітивні моделі репрезентує формування семантичної структури ад'єктивної категорії ступенів порівняння.

Згідно з первинним характером засобів вираження у праслов'янську епоху існувала двограмна граматична категорія ступенів порівняння «позитив – висхідний інтенсив» [6, с. 89-96]. Такий склад формальних засобів вираження дозволяє визначити семантичну структуру мовної категорії як зафіксований результат когнітивної діяльності.

Сам факт формальної морфологічної репрезентації категорії ступенів порівняння первинної двограмної семантичної структури свідчить, по-перше, про те, що разом з когнітивною протокатегорією предметності відбулося становлення окремої когнітивної протокатегорії ознаки. Підтвердження цього виявилось в тому, що сприйняття ознаки відокремилась від її носія, оскільки поняття ознаки набуло специфічної функції й ознака застосувалась як специфічний критерій для порівняння речей-носіїв ознаки. По-друге, у первинній семантиці категорії ступенів порівняння виявляється й те, що на початковому етапі формування цієї категорії визначилося усвідомлення можливості оцінювати ознаку не лише за якісним параметром (тобто власне за фактом її вияву, існування), а й за кількісним. Причому кількісна оцінка була зорієнтована за позитивним вектором –

поняттям про посилення інтенсивності у вияві ознаки.

Подальші зміни засобів вираження значення ступенів якості відбивають еволюцію когнітивних ускладнень, що виявилися в застосуванні кількісного параметру для оцінки не лише ознаки, а й носіїв ознаки. Вірогідно, передумовою таких ускладнень стала диференціація понять про річ як власне носія ознаки і про річ-об'єкт порівняння. Кількісна оцінка об'єктів порівняння здійснювалася згідно із загальним гносеологічним принципом симетрії протилежностей, яким була визначена орієнтація кількісної оцінки за поняттями «мінімальна кількість – максимальна кількість». Кількість об'єктів порівняння могла бути або мінімально припустимою для здійснення інтелектуальної операції порівняння (не менше одного), або максимально можливою (охоплювати всіх носіїв ознаки, за якою здійснюється порівняння).

У такий спосіб еволюція двограмної категорії ступенів якості «позитив – висхідний інтенсив» в історії української мови полягала спочатку в трансформуванні в триграмну категорію висхідної інтенсивності ознаки «позитив – висхідний інтенсив, визначений за кількісно мінімальним об'єктом порівняння – висхідний інтенсив, визначений за кількісно максимальним об'єктом порівняння». Поверхневим виявом еволюційної послідовності в становленні граем висхідного інтенсива, визначеного за кількісно однаковими носієм ознаки та об'єктом порівняння, та висхідного інтенсива, визначеного максимальним об'єктом порівняння, є той факт, що префіксальні елементи формативів другої грами *най-* ... *-ьш-/-ейш-*, *над-* ... *-ьш-/-ейш-*, *на-* ... *-ьш-/-ейш-* являють собою префіксальні ускладнення форматива першої грами *-ьш-/-ейш-* (← **-jьš-/-ějьš-*) і мають генетичний зв'язок із дериваційними префіксами, що виражали значення збільшення, зростання [1, с. 209-210; 6, с. 90-91; 7, с. 179, 194-195].

Суфіксальні формомоделі граем висхідного інтенсива, визначеного за кількісно мінімальним об'єктом порівняння, могли сполучатися в реченні з іменниками-назвами носіїв тотожної ознаки, порівнянням з якими обмежувалося зростання інтенсивності ознаки. У такий спосіб граема інтенсива, визначеного за кількісно мінімальним об'єктом порівняння, трансформувалась в граему компаратива, і суфіксальна синтетична формомодель набула відповідної функції. Разом з цим граема висхідного інтенсива, визначеного за кількісно максимальним об'єктом порівняння, трансформувалась в граему суперлатива, для вираження якої залишалась синтетична префіксально-суфіксальна формомодель.

Становленням граем висхідного компаратива і висхідного суперлатива була визначена горизонтальна вісь семантичного протиставлення (за квантитативними ознаками об'єкта порівняння) в семантичній структурі категорії ступенів порівняння.

Оскільки це становлення здійснювалося шляхом еволюції висхідної інтенсивності ознаки в категорію ступенів порівняння, то паралельно до семантичних змін поступово відбувалося пристосування вже наявних синтетичних формоделей до нових функцій.

Ускладнення семантики категорії ступенів порівняння спадними значеннями породжується згідно із загальним гносеологічним принципом симетрії протилежностей, яким визначається орієнтація кількісної оцінки за позитивним вектором (збільшення) або за негативним вектором (зменшення). Цей принцип міг стимулювати витворення вертикальних осей симетрії в семантичній структурі категорії ступенів порівняння «висхідна інтенсивність – спадна інтенсивність». Згідно з семантичними відношеннями протилежності, антонімії, мало здійснюватися становлення засобів вираження спадної інтенсивності ознаки.

В арсеналі синтетичних засобів української мови не було формативів, антонімічних засобам вираження висхідної інтенсивності ознаки. Суфікси зі значенням зменшеного вияву ознаки *-уват-*, *-ав-*, *-ист-* не були пристосовані до вираження антонімічних відношень, оскільки, по-перше, послідовно цього значення не виражали (пор.: *барвистий* та *золотистий*, *жилавий* та *худорлявий*), по-друге, між регулярною для суфікса *-уват-* семантикою «незначна неповнота вияву ознаки» (*далекуватий*, *темнуватий*, *теплуватий*) і значенням висхідної інтенсивності відношень семантичного протиставлення не існувало, оскільки значення суфікса репрезентувало конкретизовану межу зменшення ознаки відносно певної норми, на відміну від значення зростаючої інтенсивності, виявленої внаслідок порівняння носіїв певної ознаки (пор.: *темний* – *темнуватий* та *темний* – *темніший* – *найтемніший*, *теплий* – *теплуватий* та *теплий* – *тепліший* – *найтепліший*).

Придатними для вираження значення спадної інтенсивності, протилежного значенню висхідної

інтенсивності, в українській мові виявилися аналітичні засоби. Їхнє становлення здійснилося завдяки чітко визначеній антонімії компаративних форм *боле/больши(е)* – *мьне/мьнши(е)*. Варто визнати, що семантичний обсяг *мьне/мьнши(е)* первісно був вужчим, ніж у *боле/больши(е)*, і до його складу не входило значення, протилежне значенню «більшою мірою, сильніше» [8, с. 284-287; 9, с. 284-287]. Утім антонімічні відношення між іншими значеннями цих слів могли стимулювати витворення повної симетрії антонімічного типу, а відтак і значення «меншою мірою, слабкіше» для *мьне/мьнши(е)*. Послідовне використання цього компаратива і відповідного суперлатива в сполученнях з якісними прикметниками сприяло становленню аналітичних формоделей спадних модифікацій вищого і найвищого ступенів порівняння.

Когнітивне становлення категорії ступенів порівняння прикметників складається з послідовних етапів:

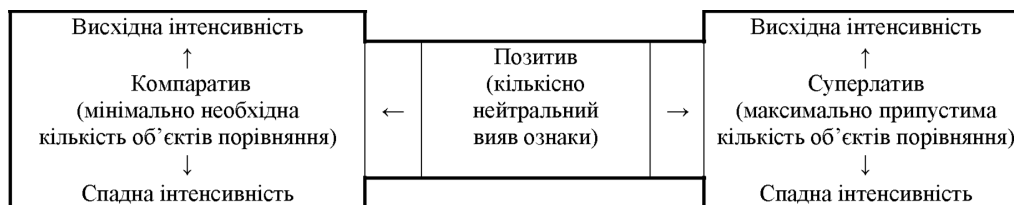
1) диференціація понять про річ як носія ознаки і власне ознаку;

2) застосування до ознаки кількісної оцінки за позитивним вектором, становлення граєм позитива, висхідного інтенсива;

3) застосування оцінки за позитивним вектором до об'єктів порівняння, становлення граєм висхідного компаратива, висхідного суперлатива, визначення горизонтальної осі протиставлення за значеннями «мінімальна кількість – максимальна кількість»;

4) ускладнення семантики категорії ступенів порівняння спадними значеннями за принципом симетрії протилежностей позитивний оцінний вектор (збільшення) негативний оцінний вектор (зменшення), вертикальної осі протиставлення за значеннями «більше – менше».

Отже, когнітивною основою витворення семантичної структури категорії ступенів порівняння є симетрична збалансованість протилежностей за горизонтальною і вертикальною осями:

Подальше вивчення категорій, що відбивають факти позамовної дійсності, дозволить з'ясувати

когнітивні основи витворення семантичної структури цих категорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грищенко А.П. Прикметник // Історія української мови: Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 163-215.
2. Кравченко А.В. О когнитивной неэквивалентности активных и пассивных конструкций (К проблеме категории залога) / А.В. Кравченко // Филол. науки. – 1992. – № 1. – С. 99-110.
3. Кубрякова Е.С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка: Модели действия / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1992. – С. 84-90.

4. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца 20 века / Е.С. Кубрякова – М.: Рос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 144-238.
5. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. – (Язык. Семиотика. Культура) (Рос. Академия наук. Ин-т языкознания).
6. Лернер К., Куперман В. Категория «сравнения и оценки» с точки зрения гипотезы о «типах языкового движения» / К. Лернер, В. Куперман // Вопр. языкознания. – 1998. – № 1. – С. 89-96.
7. Лукинова Т.Б. Словоtvір: Прикметники. Числівники // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / Т.Б. Лукинова – К.: Наукова думка, 1966. – С. 174-205.
8. Словарь древнерусского языка XI-XIV вв.: В 10 т. – Т. 1: (а – възаконятися). – М.: Рус. яз., 1988. – 526 с.
9. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. – Т. 2: Л-П / И.И. Срезневский. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – 1802 ст.
10. Langacker R.W. An Overview of Cognitive Grammar // Topics in Cognitive Linguistics / R.W. Langacker. – Amsterdam, 1988. – 584 p.
11. Starosta S. The Case for Lexicase. An Outline of Lexicase Grammatical Theory / S. Starosta – L., N.-Y.: Pinter Publishers, 1988. – 273 p.